

JULIA DUSZA

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID: 0009-0003-6087-4084

julia.dusza@us.edu.pl

Prababki, babki, matki. Postać rodzicielki w utworach Teresy Ferenc

Streszczenie

Artykuł jest próbą odczytania poezji Teresy Ferenc przez teorie feministyczne XX wieku oraz ich współczesne analizy. Najważniejszą postać w twórczości autorki *Piety* stanowi matka. Rodzicielka w utworach Ferenc podważa jednak patriarchalno-kapitalistyczną wizję kobiety. W figurze matki odnajduję pozostałości po matrylinearnych wierzeniach. Poprzez interpretacje wierszy staram się ukazać problematykę strawestowanej genealogii kobiecej, której odbudowa staje się niezbędna dla kreowania się tożsamości podmiotu lirycznego. Teorie badaczek, takich jak Luce Irigaray, Adrienne Rich, Simone de Beauvoir czy Hélène Cixous, są dla mnie kluczem interpretacyjnym. Dekonstruowanie archetypu matki jest możliwe dzięki poetce zaangażowanej, jaką jest Teresa Ferenc.

Słowa kluczowe: poezja kobiet, filozofia feministyczna, matka, Teresa Ferenc

*Oglądasz się w lustrze.
A twoja matka już się w nim znajduje.
A wkrótce twoja córka matka.
Pomiędzy dwiema, kim jesteś?*¹

Podążając tropem Northropa Frye, w narracjach zwanych mitami znajdują się archetypy². Mitologia patriarchalna, wykluczając symbolikę matki, dokonuje odpodmiotowania macierzyństwa. Sylwetka kobieca zostaje sprowadzona do funkcji reprodukcyjno-opiekuńczej. Archetyp matki utrzymywany w kulturze kształtował się na przestrzeni czasu. Szwajcarski psychiatra Carl Gustav Jung w swoich badaniach nad pierwotnym wzorcem rodzicielki pisze:

¹ L. Irigaray, *I jedna nie ruszy bez drugiej*, przeł. A. Araszkiewicz, „Teksty Drugie” 2000, nr 6, s. 110.

² N. Frye, *Archetypy literatury* [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, red. H. Markiewicz, t. 2, Kraków 1976, s. 303–321.

Archetyp matki [...] posiada nieskończoną różnorodność aspektów. Wymienię tutaj tylko te najbardziej charakterystyczne. Najważniejszy z nich to własna matka i babcia, macocha i teściowa; później kobieta, z którą pozostaje się w jakimś związku, jak na przykład: opiekunka lub guwernantka; albo może daleka przodkini. Następnie przychodzi kolej na kategorię, do której zalicza się boginie, szczególnie matkę Boga, Marię Pannę [...]. Mitologia oferuje wiele odmian archetypu matki [...]. Symbole te mogą mieć znaczenie pozytywne, korzystne lub negatywne, złe [...]. Zło symbolizują: Wiedźma [...]. Cechy związane z tym archetypem to: macierzyńska troska i współodczuwanie, magiczny autorytet kobiecy, mądrość i duchowe wyniesienie, przewyższający rozsądek [...] wszystko to, co dobrotliwe, wszystko to, co pielęgnuje i utrzymuje przy życiu, co sprzyja rozwojowi i płodności³.

Analiza jungowska archetypu matki uwypukla istotę wierzeń w budowaniu wizji ideału matczynego. Zachowania konkretnych modeli dopasowane zostały na zasadzie opozycji. Opiekuńcza matka, dla której potrzeby potomka są ważniejsze aniżeli własne, oraz bezdietna egoistka nazwana przez psychologa wiedźmą. Niezależnie od mitologii wzorem matki pozostawała kobieta, idąc za myślą Simone de Beauvoir, dla której macierzyństwo było spełnieniem fizjologicznym, największym przeznaczeniem⁴. Naturalną cechą płci żeńskiej było niemal instynktowne dążenie do roli opiekuńczej.

Archetyp Wielkiej Matki przez dynamikę symbolów oraz dychotomię znaczeń posiada wiele obrazów. Na konstrukt archetypu składają się zarówno pozytywne, jak i negatywne konotacje. Adrienne Rich zaznacza, że Wielka Matka z racji daru reprodukcyjnego utożsamiana była również z śmiercią⁵. Nieodłącznym elementem jest relacja matka – dziecko, która wydaje się niezbędna w procesie formułowania wzorca matczynego. Jednak pierwotnym ideałem kształtującym Wielką Matkę była prastara bogini. Reprodukację postrzegano nie jako powinność kobiecą, ale dar dla gatunku. Kobieta obdarowującą świat należy święcić. Wynikiem wierzeń są pojawiające się neolityczne figurki, elementy kultu lub amulety praludzi, odnajdywane na całym świecie⁶. Macierzyństwo utożsamiane było z najważniejszą czynnością podtrzymującą przetrwanie ludzkości.

Teresa Ferenc, poetka identyfikowana z pokoleniem literackim '56⁷, w swojej twórczości koncentruje się na postaci matki, umieszczając ją w centrum swoich rozważań⁸. Powracająca w utworach kreacja przyjmuje różnorodne formy. W swoim artykule poprzez teorie i filozofie feministyczne chciałabym doko-

³ C.G. Jung, *O naturze kobiety*, przeł. M. Starski, Poznań 1992, s. 10–11.

⁴ S. de Beauvoir, *Matka* [w:] tejże, *Druga płeć*, Warszawa 2019, s. 566.

⁵ A. Rich, *Zrodzone z kobiety. Macierzyństwo jako doświadczenie i instytucja*, przeł. J. Mizelińska, Warszawa 2000, s. 177.

⁶ T. Ciotteau, J. Kerner, E. Pincas, *Lady Sapiens. Prawdziwa prehistoria kobiet*, tłum. A. Waksej, Kraków 2023, s. 24.

⁷ W antologii Piotra Kuncewicza *Poezja po 1956* badacz sytuuje poetkę z pokoleniem „Współczesności”. P. Kuncewicz, *Agonia i nadzieja. Poezja po 1956*, t. III, Warszawa 1993, s. 53–54.

⁸ Ten temat poruszają również m.in. A. Legeżyńska, *Od kochanki do psalmistki... Sylwetki, tematy i konwencje liryki kobiecej*, Poznań 2009, s. 97; A. Pawlik-Kopek, *Rzeczy pierwsze w poezji Teresy Ferenc*, Lublin 2019.

nać analizy sylwetki rodzicielki ukazanej w utworach autorki *Wypalonej doliny* (1979). W twórczości Ferenc zauważam wpływy prastarych matriarchalnych wierzeń, gdzie matrylinearność nie została strawestowana przez patriarchat. Reprezentacja Wielkiej Matki nie tyle rozwija antropologiczne nauki, co uwypukla doświadczenia kobiet:

Kobieta w kobiecie
tysiąc i jedna

Idąc w ten gąszcz
dłonie dłoń wykładają

Rozgarniając ciało

ręce rozczep
a urodzą gniazda rąk

Jedne przez drugie zgarniają
Jedne przez drugie poją
Jedne przez drugie rozdają
Brzuch w brzuchu utopiony
W płodzie płód
Kobieta w kobiecie
tysiąc i jedna

Nie do rozwiązania⁹

Kobieta w utworze *Matrioszka* to uosobienie płodności, która niczym neolityczna Wenus wydaje na świat potomstwo. Tytułowa rosyjska zabawka swoją nazwę zawdzięcza imieniu Matriona, mającym rdzeń **mater**. Figurka utożsamiona została z matką, w której znajdują się również inne kobiety, potomkinie. Reprodukacja zostaje ukazana jako obezwładniająca siła kobieca oraz proces wspólny dla całej płci żeńskiej. Podobieństwo znajdujących się w figurce kobiet w utworze poetki opiera się na wspólnocie doznań. Archetyp Wielkiej Matki widoczny jest w każdej bohaterce, z racji możliwości kreacji nowego życia. W przytoczonym wierszu władza kobiet opiera się na mocy macierzyństwa, dawaniu i odbieraniu pokarmu, regulacji życia i śmierci¹⁰. Matka w tekście autorki *Wypalonej doliny* to postać nieujarzmiona przez system patriarchalny, przypominająca prehistoryczną rodzicielkę. Opis możliwości kobiet przypomina przestrożę, odwet kobiecy za wykonane im krzywdy. Macierzyństwo w utworze *Matrioszka* nie zostało jeszcze przeistoczone i ujarzmione¹¹. Bohaterka liryczna ukazała nierozzerwalną więź kobiecą. Znajdujące się w matrioszce mniejsze podobizny bohaterki to wyraz wie-

⁹ T. Ferenc, *Matrioszka* [w:] *też*, *Poezje wybrane*, Warszawa 1984, s. 153.

¹⁰ A. Rich, *Zrodzone z kobiety...*, s. 116.

¹¹ Adrienne Rich w rozdziale *Królestwo ojców* wspomina słowa Simone de Beauvoir: „Kobieta wzbudzała lęk jako matka; a więc właśnie macierzyństwo należało przeistoczyć i ujarzmić”. S. de Beauvoir: *Druga płeć*, Kraków 1972, s. 258. Cyt. za: A. Rich, *Zrodzone z kobiety...*, s. 116.

lopokoleniowości kobiet¹². Francuska filozofka Luce Irigaray pisze: „Tak bym pragnęła, abyśmy były tu razem, we dwie. Abyśmy nie zniknęły ciągle jedna w drugiej. Abyśmy mogły się smakować, dotykać, czuć, słuchać, widzieć – razem”¹³.

Autorka *I jedna nie ruszy bez drugiej* zaznacza wykluczenie wzajemnej miłości i akceptacji pomiędzy kobietami. W utworze Ferenc mimo nachodzenia na siebie części ciała – „brzuch w brzuchu utopiony”¹⁴ – zaakcentowana zostaje indywidualność każdej z postaci. Każda kobieta pozostaje indywiduum mimo bycia mozaiką innych postaci żeńskich. Bohaterki w *Matrioszcze* według pragnień Irigaray wspólnie odczuwają zmysły. Sensualność związana z odkrywaniem świata jest zbiorowa, umożliwia połączenie kobiet-matek. Przeżywanie początkowych faz macierzyństwa to proces integracji z rodzicielką¹⁵. Badaczka Julia Kristeva pisała: „Kiedy kobieta daje życie, wchodzi w kontakt ze swoją matką; staje się, jest swoją matką; są wzajemnie różnicującą się ciągłością”¹⁶.

Wzajemna zależność między matką a córką umożliwia wewnętrzny rozwój kobiet. „Ja” liryczne w centrum wydarzeń stawia kobietę-matkę, a nie płód-dziecko. Dochodzi do odpodmiotowienia matki, która w trakcie rozwoju społeczeństwa patriarchalnego została zniewolona. Każda kobieta przeżywa proces macierzyństwa indywidualnie. Zakorzenie w niej wspomnienia najmłodszych lat wpływają na wychowanie własnych potomków¹⁷. W utworze *Matrioszka* matki wykonują te same czynności związane z wychowaniem. To, co zdążą zebrać, oddają następnej, tworząc niekończący się cykl. Żyją we wspólnocie mimo różnic, tworząc jeden wielki organizm. Bohaterki podtrzymują myśl Hélène Cixous o kobiecym „cudzie będąc wieloma”¹⁸. Odnajdują we własnych wnętrzach odbicia potomkiń, nie degradując się wzajemnie. Żaden opór ze strony fallocentryzmu nie jest w stanie rozbić wytworzonej przez bohaterki więzi. Tworząc coś nowego, nie chcą zdegradować innej kobiety, tylko zgodnie ze słowami Irigaray „pozwalają [...] się narodzić, tak że żyła dalej”¹⁹.

W utworach Ferenc genealogia kobieca zostaje podtrzymywana, dlatego w wierszach autorki *Piety* (1981) zaznaczona zostaje różnica pokoleniowa pomię-

¹² Katarzyna Szopa rozważa wykluczenie różnic pokoleniowych w idei siostrzeństwa. K. Szopa, *Genealogie – feministyczne historiografie* [w:] tejże, *Poetyka rozkwitania. Różnica płciowa w filozofii Luce Irigaray*, Katowice 2018, s. 51.

¹³ L. Irigaray, *I jedna nie ruszy bez drugiej*, przeł. A. Araszkiewicz, „Teksty Drugie” 2000, nr 6, s. 108.

¹⁴ T. Ferenc, *Matrioszka...*, s. 153.

¹⁵ A. Gawron, *Teorie i problemy* [w:] tejże, *Macierzyństwo. Współczesna literatura, krytyka, sztuka*, Łódź 2016, s. 76.

¹⁶ J. Kristeva, *Motherhood According to Giovanni Bellini* [w:] tejże, *The Portable Kristeva*, red. K. Oliver, New York 2002, s. 305. Tłum. i cyt. za: A. Gawron, *Teorie i problemy...*, s. 75.

¹⁷ A. Gawron, *Teorie i problemy...*, s. 76.

¹⁸ Do tego samego wniosku doszła Małgorzata Klimczuk w artykule *Poezja Teresy Ferenc. Lektura poprzez chiasm* [w:] *Fenografia rodzinna. Studia i szkice o twórczości Teresy Ferenc, Zbigniewa Jankowskiego, Anny Janko, Mileny Wieczorek*, red. K. Wądołny-Tatar, M. Klimczuk, Gdańsk 2017. H. Cixous, *Śmiech meduzy*, przeł. A. Nasilowska, „Teksty Drugie” 1993, nr 6, s. 162.

¹⁹ L. Irigaray, *I jedna nie ruszy bez drugiej...*, s. 113.

dzy kobietami. Ukazane najstarsze z rodów to kobiety, które żyją w społeczeństwach opresyjno-patriarchalnych, zachowując w sobie pozostałości wierzeń Wielkiej Matki.

Moja biała
 schowana w hubkę głowy
 Ból ucha w watę wkłada
 jak chorego kota
 gałązki brzozone pod krzyż
 kasztany pod łóżko
 pokrzywy suszy na kąpiel
 dziurawiec na wątrobę
 Jest czasem własną wnuczką
 czasem córką
 Wciąż je ustawia od nowa
 uczy prapisma
 prażycia
 Syn po głowie jej chodzi
 dzień i noc noc i dzień
 jak po tamtym świecie
 umiera znów się rodzi
 znowu źle się żeni
 Moja krucha
 jak kamień
 zdejmuję ze siebie każdy dzień
 każdą noc rodzi jak głaz
 Wkłada ciężkie bryły ludzkich spraw
 w swój dom
 Wypełnią go
 Będzie się musiała wyprowadzić z domu²⁰

Tytułowa pramatka w utworze autorki *Wypalonej doliny* to przeniknięta tradycyjnymi wierzeniami kobieta. Tak jak przodkinie używa ziół jako środków pielęgnacyjnych i dopatruje się w nich prastarych wierzeń:

Aby ustrzec się dolegliwości reumatycznych i zabezpieczyć się przed bólami serca, noszono (i nosi się nadal) kasztany w kieszeniach. Radzono wkładać je pod łóżko, gdyż uważano, że zapewniają długowieczność, zdrowie i sprzyjają dobremu odpoczynkowi²¹.

Ziołolecznictwo było jedną z domen kobiecych w prehistorii²². „Ja” liryczne uwypukla istotę pierwotnych zwyczajów, które są przedłużeniem pierwszych zieleń. Pramatka, kultywując wierzenia z okresu paleolitu, udowadnia istotę genealogii kobiecej, opisuje znajdujące się w niej przodkinie. Kobiety są nieintegralną częścią pramatki, pełnią różne role rodzinne – córki, wnuczki. Wszystkie jednak, podobnie jak w utworze *Matroszka*, ulokowane zostały w pramatce. Opisywana kobieta-matka zna „prapisma” oraz „prażycia”, czyli historie, które nastąpiły przed

²⁰ T. Ferenc, *Pramatka* [w:] tejsze, *Poezje wybrane*, Warszawa 1984, s. 222–223.

²¹ A. Kaczan, *Kasztan to drzewo, co ma kasztany*, „Pismo Folkowe” 2018, nr 1–2, <https://pismofolkowe.pl/artukul/kasztan-to-drzewo-co-ma-kasztany-5108> [18.04.2024].

²² T. Ciotteau, J. Kerner, E. Pincas, *Lady Sapiens. Prawdziwa prehistoria kobiet...*, s. 217.

degradacją i symbolicznym matkobójstwem postaci rodzicielki²³. Irigaray pisze o eliminacji postaci rodzicielki w mitologiach, które kształtują myślenie społeczeństwa. Pramatka w utworze Ferenc zna wydarzenia przed symbolicznym wykluczeniem. Jest mędrzynią, funkcjonującą na górze hierarchii w rodzinie, stanowiącą późniejszy wzorzec dla kobiet. Kobiety na przestrzeni wieków były wykluczane z historii, dlatego bohaterka walczy o przemoc epistemiczną²⁴, poprzez snucie potomkom opowieści przedpatriarchalnych. Zaburza uniwersalizację doświadczeń męskocentrycznych poprzez dekonstrukcję strawestowanego miejsca płci żeńskiej w historii.

Tytułowa bohaterka żyje jednak w realiach opresyjno-patriarchalnych. Syn nie szanuje matki, zauważa w niej tylko konstrukt społeczny, wdrażając narzucone role w społeczeństwach patriarchalno-kapitalistycznych. Kobieta zostaje upodmiotowiona na skutek procesu macierzyństwa. Matki wypełniające obowiązki nie znajdują chwili wytchnienia. Wykonując nieodpłatną pracę domową²⁵, poświęcają się w imię dobra rodziny. „Ja” liryczne zauważa siłę kobietą pramatki i krytycznie odnosi się do stereotypowej delikatności przypisywanej płci żeńskiej w kulturze. Matka jest podwaliną domu, dzięki niej wszystko pozostaje w ogólnym porządku. Kobieta, przejmując na siebie problemy dzieci, stara się uchronić je przed bólem i dokonuje aktu samopoświęcenia. Wyrzekając się własnego „ja”, doprowadza do własnej alienacji w domu. Bohaterka spełnia zatem stereotyp macierzyństwa, polegający na ciągłym umniejszaniu uczuć, pragnień. Emocje związane z macierzyństwem pozostają tabuizowane²⁶.

W utworach Ferenc istotną przestrzenią jest dom, w którym postać matki wykonuje codzienne czynności, opisywane przez Jolantę Brach-Czainę jako krzątactwo:

Krzątactwo należy do naczelných kategorii ujmujących obecność w świecie. Jest sposobem bycia w codzienności [...]. Choć różnorodnie przejawia się krzątanie, stanowi dynamiczny fundament codzienności. Kto bytuje krzątaczko, ma w niej udział [...]. Krzątactwo powołuje z nicości delikatną, męczliwą tkanę codziennego istnienia, z konieczności opartą na wątej podstawie i skazaną na bytowanie przelotne²⁷.

Przedstawiane wydarzenia w życiu bohaterki są rutyną, schematem, dobrze znanym opisywanej kobiecie. Wykonywane przez nią czynności są podłożem dla funkcjonowania rodziny. Niezwracający uwagi na troski matki syn jest zależny od

²³ L. Irigaray problematyzuje brak ujęcia pierwotnego matkobójstwa, które odbyło się przed ojcobójstwem opisanym przez Freuda. L. Irigaray, *Ciało w ciało z matką*, przeł. A. Araszkiewicz, Kraków 2000, s. 9.

²⁴ Termin ten przedstawiła Miranda Fricker w *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*, Oxford 2007.

²⁵ Silvia Federici w swoim esej *Kapitał a pleć*, opierając się na teoriach Marksa, porusza przemilczaną przez filozofa kwestię nieodpłatności prac domowych kobiet. Temat pracy reprodukcyjnej to również jeden z głównych problemów omówionych przez Katarzynę Szopę w monografii *Wybuch wyobraźni. Poezja Anny Świrszczyńskiej wobec reprodukcji życia społecznego*, Katowice 2022.

²⁶ A. Rich, *Zrodzone z kobiety...*, s. 61.

²⁷ J. Brach-Czaina, *Szczeliny istnienia*, Warszawa 2022, s. 87–88.

„krzątania się” rodzicielki. Termin wysnuty przez polską filozofkę widoczny jest również w utworze poetki *Matka-dom* wydany w tomiku *Pieta*:

Krzesło pod oknem
w matkę się otwiera
szyba
w tamten jesion
stół
na nim twoja lampa
nie muszę jej gasić
ani świecić
talerze
przeświecają blaskiem
twojej miski glinianej
łyżka
obraca się z godnością
jakby urodzić miała
warzącą dostojną
szafa
w niej szafarnia
twoja od stuleci
otwierając się
wieczność rozgarnia
wiecznością twą świeci²⁸

Matka w utworze poetki zestawiona została z ogniskiem domowym. Przedstawiony dom to miejsce wspomnień, w którym „ja” liryczne odnajduje poczucie bezpieczeństwa związane z rodzicielką. Miejsca kojarzące się z matką – „krzesło pod oknem”²⁹ – oddają utraconą ochronę związaną z jej obecnością. Wyszczególnione przedmioty oraz ich położenie to oznaka prozaiczności, codzienności, która tworzona jest z czynności drobnych³⁰. Postać matki nie ogranicza się w wierszu do rodzicielki bohaterki lirycznej. W utworze opisywany jest cały ród żeński zamieszkujący od pokoleń opisywane lokum. Przestrzeń, która szczególnie nie należała do kobiet, to szafarnia. Matriarchat domowy dowartościowywał rodzicielkę przez władzę, jaką sprawowały nad czynnością jedzenia³¹. Nazwana przez Sławomirę Walczewską „matką gastronomiczną” kobieta żmudnie szuka miejsca, w którym sprawowałaby rządy i znajdowała się wyżej w hierarchii rodzinnej. Termin zaproponowany przez badaczkę nawiązuje do wzorca **Magna Mater**³². Bohaterka, celebrując matrylinearność własnego rodu, przestrzenie, w których zarządza matka, obdarza niemal boskim uwielbieniem, sakralizując rodzicielkę.

²⁸ T. Ferenc, *Matka-dom* [w:] tejsze, *Poezje wybrane...*, s. 250.

²⁹ Tamże.

³⁰ J. Brach-Czaina, *Szczeliny istnienia...*, s. 88.

³¹ S. Walczewska, *Dygresja: matriarchat domowy* [w:] tejsze, *Damy, rycerze, feministki. Kobiety dyskurs emancypacyjny w Polsce*, Kraków 1999, s. 184.

³² M. Głos, *Matka Polka Destruktorka – dwa oblicza dysfunkcyjnego macierzyństwa (na przykładzie „Szopki” Zośki Papużanki i „Gorzko, gorzko” Joanny Bator)*, „Tematy i Konteksty” 2022, nr 12, s. 405.

Wymienione elementy wyposażenia domostwa to w większości elementy zastawy stołowej. Garncarstwo w prehistorii odgrywało istotną rolę w życiu codziennym kobiet:

Możemy znaleźć potwierdzenie tej hipotezy pośrednio zarówno u Briffaulta, jak i Neumanna, którzy dają wiele przykładów wskazujących, że głęboko czczona sztuka garncarstwa została wynaleziona przez kobiety, stanowiła ona tabu dla mężczyzn, była uznawana za święty proces i że „tworzenie naczyń jest tak samo częścią kobiecej kreatywności, jak rodzenia dziecka... Tworząc naczynie kobieta doświadcza... odwiecznej mocy twórczej...” [...] ³³ i że „utożsamianie naczyń z Wielką Matką jest głęboko zakorzenione w wierze starożytnej” [...] ³⁴. Potencjalna poprawa i stabilizacja życia tkwiąca w rozwoju i przetwarzaniu sztuki garncarstwa mogłaby być przyrównana do najbardziej kompleksowych innowacji naszych technologicznych czasów ³⁵.

Gliniane miski, których używały matki w utworze autorki *Piety*, to pozostałości rodu kobiecego podmiotu. Rodzicielka wprawia w ruch życie domu i zapewnia schronienie dla członków rodziny. Budynek mieszkalny stanowi świadectwo wielopokoleniowości, pełniąc rolę wspomnienia. Klan żeński bohaterki zgodnie ze słowami Rich posiada moc twórczą. Opisywane w utworze *Matka-dom* naczynia mają w oczach osoby mówiącej kobiecie umiejętności i cechy, takie jak reprodukcja „łyżka / obraca się z godnością / jakby urodzić miała” ³⁶. Powiązania matek z przedmiotami są nieodłącznym elementem opisu bohaterki. „Ja” liryczne chce udowodnić utraconą w kulturze świętość kobiety-matki.

Opisywane postacie żeńskie pełniące role matek w utworach Teresy Ferenc są postaciami nieuprzywilejowanymi, poetka ukazuje losy proletariuszek oraz wiejskich kobiet:

1

Stare kobiety – chodzące elegie
w ciemnej wodzie nocy
fartuchy piorą
idą spać pośród suchych desek

Przyśnią się ptakom
lejącym po biel zimy w okno
płozom jadącym po sanie do nieba
kruchym zeszlórocznym skowronkom
i wronom

Gdy usiądą
cienkimi łapkami
uszkrobią śpiew z kartofla
i zaskrzeczą Panu Bogu w ucho

³³ E. Neumann, *The Great Mother*, Princeton 1972, s. 135–137. Cyt. za: A. Rich, *Zrodzone z kobiety...*, s. 152–153.

³⁴ R. Briffault, *The Mother*, New York 1963, s. 473–474. Cyt. za: A. Rich, *Zrodzone z kobiety...*, s. 152–153.

³⁵ A. Rich, *Zrodzone z kobiety...*, s. 152–153.

³⁶ T. Ferenc, *Matka-dom...*, s. 250.

2

Stare kobiety –
 peany na cześć córek
 w ich ślady gubią własny ślad
 na cześć wnuków –
 jeszcze skaczą w górę jak w dół
 Jeszcze się można nimi uśmiechać
 do Niczego
 głośno wołać do Nikogo
 aż chryпка osiadzie w gardle
 Jeszcze można zasypać
 sobie oczy piaskiem
 i wypłakać piasek

Stare kobiety –
 w ławkach karmiące Pana Boga
 aż się chleb kruszy
 w skruszonych wargach³⁷

Podmiot postrzega stare kobiety wykonujące codzienne czynności jako obiekt dziękczynności. Bohaterki liryczne, przepełnione refleksjami, dokonują rutynowych zadań. Ferenc w wierszu *Psalm o starych kobietach* obiektem rozważań ustanawia kobiety należące do niższych klas społecznych. Obarczone podwójną pracą, wykonują zajęcia reprodukcyjne nawet w nocy. Katarzyna Szopa, opisując problematykę utworów Anny Świrszczyńskiej, zauważa:

Wiersze Świrszczyńskiej jednoznacznie dowodzą, że płciowy podział pracy i podrzędna pozycja kobiet względem mężczyzny nie jest przyczyną jej opresji. To raczej obciążenie kobiet podwójną, a nawet potrójną pracą, o którym mówi Świrszczyńska, warunkuje jej podporządkowaną pozycję w procesie reprodukcji społecznej. Na chłopce spoczywa ciężar pracy w polu, ale też rodzinie i opieka nad dziećmi, osobami zależnymi i zwierzętami³⁸.

Wyrażenia odnoszące się do tomu *Jestem baba* (1973) Świrszczyńskiej charakteryzują również twory Teresy Ferenc. Bohaterki liryczne ukazane przez Ferenc poświęcają pragnienia na rzecz rodziny. W utworach autorki *Wypalonej doliny* temat matrylinearności objawia się na wielu płaszczyznach. Matki wyrażają słowa pochwały wobec córek, które – osiągając dorosłość – powtarzają zachowania rodziców. Opiswane kobiety zatracają własne „ja” w opiece nad własnymi dziećmi. Czynność ta, kontynuowana przez pokolenia, staje się naturalnym elementem egzystencji. Poddając analizie starsze kobiety oraz ich rolę w kultywowaniu zwyczajów, bohaterka uwypukla zatracane prehistoryczne wartości, które na przestrzeni rozwoju kapitalistyczno-patriarchalnego systemu uległy degradacji. Rich, podążając tropem badaczki Victorii Segerman, dochodzi do wniosku, że

³⁷ T. Ferenc, *Psalm o starych kobietach* [w:] tejże, *Poezje wybrane...*, s. 220–221.

³⁸ K. Szopa, *Rodzina, patriarchat i opresja kobiet* [w:] tejże, *Wybuch wyobraźni. Poezja Anny Świrszczyńskiej wobec reprodukcji życia społecznego*, Katowice 2022, s. 123.

„Babki zajmują szczególną pozycję, gdyż przekazują pochodzenie rodowe i klanowe, jak również mitologię i ceremonię”³⁹. W przypadku opisywanych postaci żeńskich u Ferenc istotną rolę odgrywały zwroty do „Pana Boga”. Andrzej Leder ustanawia religijność elementem struktury rodzin chłopskich:

Kobieta, poddana brutalnej przemocy męża, przez identyfikację ze znakami wiary i obrządku, przez żarliwą miłość do nich – księdza, Boga, Chrystusa – może zyskać pozycję moralnej wyższości, stać się przedstawicielką normy i prawa, a ostatecznie unicestwić chłopa w oczach swoich i dzieci, ba, w jego własnych. [...] Ona, wsparta o autorytet kazania i krzyża, odbiera prawomocność jego pozycji ojcowskiej [...]. Miłość, szacunek, oddanie są zarezerwowane dla figur religii [...]. Warunkuje ono swoisty polski matriarchat psychologiczny, kontrastujący z dominującym w sferze społecznej i politycznej patriarchatem⁴⁰.

Mimo że agresorem w wierszu autorki *Wypalonej doliny* nie jest mąż, bohaterki liryczne kontynuują tradycje religijne. W ławkach kościelnych przeważa liczba starszych kobiet, miejsce to staje się przestrzenią, w której zmęczone chłopki odnajdują jedność z innymi sylwetkami żeńskimi. Czynnością regularnie wykonywaną przez kobiety w podeszłym wieku jest odśpiewanie pieśni. „Ja” liryczne zauważa jednak problem ukryty w myśleniu opisywanych bohaterek, które traktują modlitwy jako formę nadziei, tym samym samookłamując się. Nazywając adresata błagań „Niczym, Nikim”⁴¹, uwypukla brak rzeczywistej formy boskiej, której bohaterki powierzają własne rozterki. Zmęczone wykonywaniem podwójnych prac kobiety starają się odnaleźć pocieszenie w sferze sakralnej.

Ferenc, opisując sylwetkę Matki, zwraca uwagę na jej ciągły proces mityzacji. Starając się zobrazować postać rodzicielki, sięga do przedpatriarchalnych obrazów, sytuując jej nowe miejsce w społeczeństwie i kulturze. Poetka stara się ukazać przestrzenie, w których kobiety mogły odczuwać moc sprawczą oraz poczucie wywyższenia. Ich działania, umożliwiające podtrzymywanie pracy społeczeństwa, są przez bohaterkę sakralizowane.

Bibliografia

- Brach-Czaina J., *Szczeliny istnienia*, Warszawa 2022.
Briffault R., *The Mother*, New York 1963.
Ciotteau Th., Kerner J., Pincas E., *Lady Sapiens. Prawdziwa prehistoria kobiet*, tłum. A. Weksej, Kraków 2023
Cixous H., *Śmiech Meduzy*, przeł. A. Nasiłowska, „Teksty Drugie” 1993, nr 4/5/6, s. 147–166.
De Beauvoir S., *Druga płeć*, przeł. G. Mycielska, M. Leśniewska, Kraków 1972.
De Beauvoir S., *Druga płeć*, przeł. G. Mycielska, M. Leśniewska, Warszawa 2019.
Federici S., *Kapitał a płeć*, przeł. J. Krzeski, A. Piekarska, „Praktyka Teoretyczna” 2017, nr 3, s. 196–212.
Ferenc T., *Poezje wybrane*, Warszawa 1984.

³⁹ A. Rich, *Zrodzone z kobiety...*, s. 36.

⁴⁰ A. Leder, *Prześlona rewolucja*, Warszawa 2014, s. 102.

⁴¹ T. Ferenc, *Psalm o starych kobietach...*, s. 220–221.

- Fricker M., *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*, Oxford 2007.
- Frye N., *Archetypy literatury* [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, red. H. Markiewicz, t. 2, Kraków 1970, s. 303–321.
- Gawron A., *Macierzyństwo. Współczesna literatura, krytyka, etyka*, Łódź 2016.
- Głos M., *Matka Polka Destruktorka – dwa oblicza dysfunkcyjnego macierzyństwa (na przykładzie „Szopki” Zośki Papużanki i „Gorzko, gorzko” Joanny Bator)*, „Tematy i Konteksty” 2022, nr 12, s. 399–409.
- Irigaray L., *Ciało w ciało z matką*, tłum. A. Araszkiewicz, Kraków 2000.
- Irigaray L., *I jedna nie ruszy bez drugiej*, tłum. A. Araszkiewicz, „Teksty Drugie” 2000, nr 6, s. 107–113.
- Jung C.G., *O naturze kobiety*, przeł. M. Starski, Poznań 1992.
- Kaczan A., *Kasztan to drzewo, co ma kasztany*, „Pismo Folkowe” 2018, nr 1–2, <https://pismofolkowe.pl/artukul/kasztan-to-drzewo-co-ma-kasztany-5108> [18.04.2024].
- Klimczuk M., *Poezja Teresy Ferenc. Lektura poprzez chiazmy* [w:] *Fenografia rodzinna. Studia i szkice o twórczości Teresy Ferenc, Zbigniewa Jankowskiego, Anny Janko, Mileny Wieczorek*, red. K. Wądołny-Tatar, M. Klimczuk, Gdańsk 2017, s. 13–113.
- Kristeva J., *Motherhood According to Giovanni Bellini* [w:] *The Portable Kristeva*, red. K. Oliver, New York 2002.
- Kuncewicz P., *Agonia i nadzieja. Poezja po 1956*, t. III, Warszawa 1993.
- Leder A., *Prześlona rewolucja*, Warszawa 2014.
- Legeżyńska A., *Od kochanki do psalmistki... Sylwetki, tematy i konwencje liryki kobiecej*, Poznań 2009.
- Neumann E., *The Great Mother*, Princeton 1972.
- Neumann E., *Wielka Matka. Fenomenologia kobiecości. Kształtowania nieświadomości*, przeł. R. Reszke, Warszawa 2008.
- Pawlik-Kopek A., *Rzeczy pierwsze w poezji Teresy Ferenc*, Lublin 2019.
- Szopa K., *Poetyka rozkwitania. Różnica płciowa w filozofii Luce Irigaray*, Katowice 2018.
- Szopa K., *Wybuch wyobraźni. Poezja Anny Świrszczyńskiej wobec reprodukcji życia codziennego*, Katowice 2022.
- Rich A., *Zrodzone z kobiety. Macierzyństwo jako doświadczenie i instytucja*, przeł. J. Mizielińska, Warszawa 2000.
- Walczewska S., *Damy, rycerze, feministki. Kobiety dyskurs emancypacyjny w Polsce*, Kraków 1999.

Great-grandmothers, grandmothers, mothers. The figure of motherhood in the works of Teresa Ferenc

Abstract

The article is an attempt to interpret the poetry of Teresa Ferenc through 20th-century feminist theories and their contemporary analyses. The most important figure in the author's work *Pieta* is the mother. However, the mother figure in Ferenc's works challenges the patriarchal-capitalist vision of womanhood. In the figure of the mother, I find remnants of matrilineal beliefs. Through interpretations of poems, I aim to highlight the issues of a fragmented female genealogy, the reconstruction of which becomes necessary for the creation of the lyrical subject's identity. The theories of researchers such as Luce Irigaray, Adrienne Rich, Simone de Beauvoir, and Hélène Cixous are a key interpretive tool for me. Deconstructing the archetype of the mother is possible thanks to the engaged poet that Teresa Ferenc is.

Keywords: women's poetry, feminist philosophy, mother, Teresa Ferenc

Julia Dusza, doktorantka Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Występowała na konferencjach ogólnopolskich oraz międzynarodowych. Autorka tekstów naukowych *Moja śmierć ma się całkiem dobrze. Uwagi do jednego wiersza Grzegorza Olszańskiego*, „Światy poetyckie kręgu Na Dzik”, nr 15 (Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2024), *(Nie)męski podmiot Rafała Wojaczka*, „Światy poetyckie Rafała Wojaczka”, nr 16 (Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2024). Laureatka nagrody Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego za znaczące osiągnięcia naukowe na rok 2023/2024. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się na poezji kobiet XX i XXI wieku oraz filozofiach feministycznych.